

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)

Doornmalen, A.G.J. van; Doornmalen A.G.J. van

Citation

Doornmalen, A. G. J. van. (2017, October 12). *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

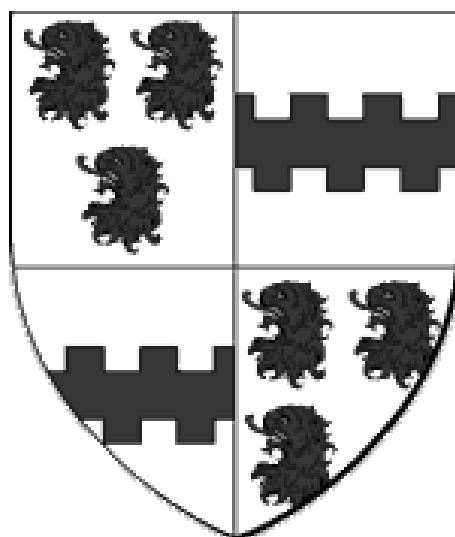

The handle <http://hdl.handle.net/1887/56323> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Doornmalen A.G.J. van

Title: De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca.1400)

Date: 2017-10-12

1 De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied 1075-1400

1.1 Vraagstelling

In Ammerzoden staat een prachtig en imposant kasteel, Ammersoyen. Het is een uitzonderlijk gebouw dat, zoals hierna zal worden aangetoond, qua opzet wijst op landsheerlijke allures van de opdrachtgever. In vrijwel elk kastelenboek verschijnt een stukje tekst met een foto van dit kasteel. De teksten geven summiere informatie en zijn nagenoeg alleen gericht op de erfopvolging van het huis. Essentiële aspecten van het gebouw of de bouwhistorie komen nagenoeg niet aan bod. De literatuur over kasteel Ammersoyen is niet zozeer beperkt in kwantiteit, maar wel in kwaliteit. Een onderzoek over een kasteel begint met het vinden van de bouwheer, die het huis naar zijn status, positie, prestige en vermogen liet bouwen. Er is echter geen historische bron met een verwijzing naar de opdrachtgever van Ammersoyen. De eerste schriftelijke vermelding van het huis Ammersoyen, in een *broederdeling* tussen twee telgen van Van Herlaar,¹ dateert uit januari 1354.² Na het overlijden van Gerard van Herlaar, de eerst bekende heer van Ammersoyen (1351), en zijn vader Dirk van Herlaar werd hun nalatenschap verdeeld onder de twee jongere mannelijke erfgenamen. De oudste van de twee, Jan, erfde Ameide en het grootste deel van het familievermogen. De jongste, Arnold, kreeg van hem het huis Ammersoyen als leen van Ameide. Jan werd de leenheer, zijn jongere broer diens leenman. Op basis daarvan is het verleidelijk aan te nemen dat Dirk van Herlaar of een van zijn directe verwanten opdracht gaf voor de bouw van het kasteel. Kan die veronderstelling juist zijn? Met die vraag begon dit onderzoek. In de studie staan ‘de Herlaars’ centraal, waarbij die aanduiding verwijst naar en zich beperkt tot de (verre) voorouders en naaste verwanten van de genoemde heren van Ammersoyen.

In de literatuur zijn gegevens over de Herlaars schaars. In 1980 wijdde het *Tijdschrift voor Geschiedenis* een themanummer aan ‘de adel’. Met het artikel ‘De Herlaars: van Brabantse tot Gelderse adel’ leverde Kuys een gedegen bijdrage aan de bundel.³ Kuys schreef ook ‘De heerlijkheid Ammersoyen en zijn heren in de middeleeuwen’, een artikel in de door de ‘Stichting Vrienden der Geldersche kasteelen’ uitgegeven bundel *Ammersoyen, Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, onder redactie van D.J.G. Buurman.⁴ Daarin schenkt hij onder andere aandacht aan Gerard van Herlaar en zijn broer Arnold, heren van Ammersoyen in de periode 1351-1381. Een louter genealogische reconstructie op basis van enkele bronnen is geschreven door Bockstaele.⁵ Er zijn daarnaast een aantal artikelen verschenen waarin de Herlaars weliswaar vermeld worden, maar waarin die niet het centrale onderwerp zijn.⁶ Hoewel volgens de auteur van het

¹ De familienaam wordt in de bronnen verschillend geschreven zoals Herlar, Herler, Hairlair, Herlaer. In dit onderzoek is gekozen voor de schrijfwijze Herlaar, tenzij de naam letterlijk wordt aangehaald.

² Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

³ Kuys 1980, 377-390.

⁴ Kuys 1986, 122-126.

⁵ Bockstaele 1985, 2-28.

⁶ Zie, Van Aart 2009-2011; Bijsterveld 1989b; Bijsterveld 1997; Bijsterveld 2000; Huijbers 2010; Klaversma 1977-1978; Klaversma 1985; Sloots 1962; Spierings 1976a; Spierings 1976b; Spierings 1977a; Vogels 2002; Vogels 2003a; Vogels 2003b.

genealogisch onderzoek over de familie (Van) Herlaar, *Familie Herlaar/Harlaar, van 1600-2000*, de oorsprong van die familie in Veen ligt, nabij Poederoyen, heeft hij geen aanwijzingen gevonden voor verwantschap met de edellieden die het onderwerp van deze studie zijn.⁷

Dat er slechts weinig gegevens over de Herlaars gepubliceerd zijn, is niet bijzonder. Het aantal studies over één adellijk geslacht in de Nederlanden vóór 1400, dat meer omvat dan een genealogische beschrijving alleen, is vrijwel letterlijk op de vingers van één hand te tellen.⁸ Zo geeft de dissertatie van Coldewey, *De heren van Kuyc (1096-1400)*, een beeld van de Kuycs over een periode van driehonderd jaar. Tussen 1096-1400 wijzigde de maatschappelijke positie van het geslacht danig, haar macht brokkelde af terwijl dat van de landsvorsten juist toenam.⁹ Croenen schetst in *Familie en Macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* hoe de Berthouts in datzelfde tijdvak hun maatschappelijke positie en macht wisten te verwerven en te behouden en welke strategieën zij daarvoor gebruikten.¹⁰ Dat doet Tschuschke in zijn studie *Die Edelherrn von Ahaus. Ein Beitrag zur Geschichte des westfälischen Adels im Mittelalter* ook, maar dan voor de heren van Ahaus. Die bezaten in de middeleeuwen een omvangrijk bezit in het Oversticht.¹¹ Daarnaast zijn er vergelijkbare studies van Van Ermen *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen. Deel I, Tot de dood van Jan I. (1166-1417)* en *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen. Deel II, Onder Jan II (1417-1464)* over de ontwikkeling van het bezit van de heren van Wezemaal (1166-1464)¹² en die van Van Amstel *De heren van Amstel 1105-1378* over de opkomst en ondergang van de heren van Amstel.¹³ De studies van Van Ermen en Van Amstel betreffen geslachten van *ministerialen*, waarvan de sociaal-maatschappelijke positie aanvankelijk niet gelijk was aan die van de adellijke geslachten zoals de Kuycs, de Berthouts of de Herlaars.

Het beeld van de sociale en politieke positie van de Herlaars dat in de literatuur geschetst wordt, duidt erop dat ze vanaf de 11de eeuw op sociaal hoog niveau opereerden. Indicatoren voor de aanzienlijke status van de Herlaars zijn de contacten met de landsheren, de huizen in Ammerzoden en Ameide en de stadstichting van Ameide. In de 13de en 14de eeuw hielden adellijke geslachten zoals Van Vianen, Culemborg, IJsselstein, enz. als semi-soevereine vorstjes ‘mini staatjes’ met bijbehorende residenties. Dat deden ook de Herlaars, eerst in Herlaar, later in Ameide en daarna in de Bommelerwaard. Dat maakt de Herlaars bijzonder, het zwaartepunt van hun bezit verschoof van Herlaar (‘Brabant’) naar Ameide (Holland-Utrecht), en vandaar naar Ammerzoden (Gelre). Genoemde plaatsen liggen in de

⁷ Feitsma 2001. Het is wel zeker dat verwanten van de hier besproken edelen tot in de 16de eeuw de naam Van Herlaar en de afbeelding van het wapen continueerden (HUA; collectie handschriften; *inscriptiones Van Buchel*, 274, Adriaan van Herlaar / Johanna van Herlaar 1594).

⁸ De Nederlandse literatuur over adellijke geslachten na de 14de eeuw is talrijker. Zie voor een overzicht, Dumolyn & De Hemptinne 2008; 481-489; Janse & Damen 2008, 517-540. Daarbinnen domineren de studies over adellijk Nederland uit de laatste anderhalve eeuw (Melchers 2014, 16). Ook het cahier van Duijvendak & de Jong past in dat beeld. De auteurs hebben alleen aandacht voor de periode na 1600 (Duijvendak & de Jong 1993). In dat opzicht is de studie over de heren van Wassenaer bijzonder (Brokken (ed.) 2001). Het werk betreft de heren van Wassenaer in het tijdvak 1200-2000. Deze ‘heren van stand’ behoorden in de middeleeuwen tot de aanzienlijken maar niet tot de absolute top (Janse & Van Gent 2001, 3, 7).

⁹ Coldewey 1981. In dit onderzoek wordt conform de uitleg van Coleweij de schrijfwijze Kuyc gehanteerd voor de naamdragers (Coldewey 1981, 4).

¹⁰ Croenen 2003.

¹¹ Tschuschke 2007.

¹² Van Ermen 1982, I, (1166-1417) en Van Ermen 1986, II, (1417-1464).

¹³ Van Amstel 1999.

grensgebieden van de landsheerlijke territoria, daar bouwden en/of bewoonden de Herlaars aanzienlijke huizen en verwierpen zij legitiem gezag: macht.

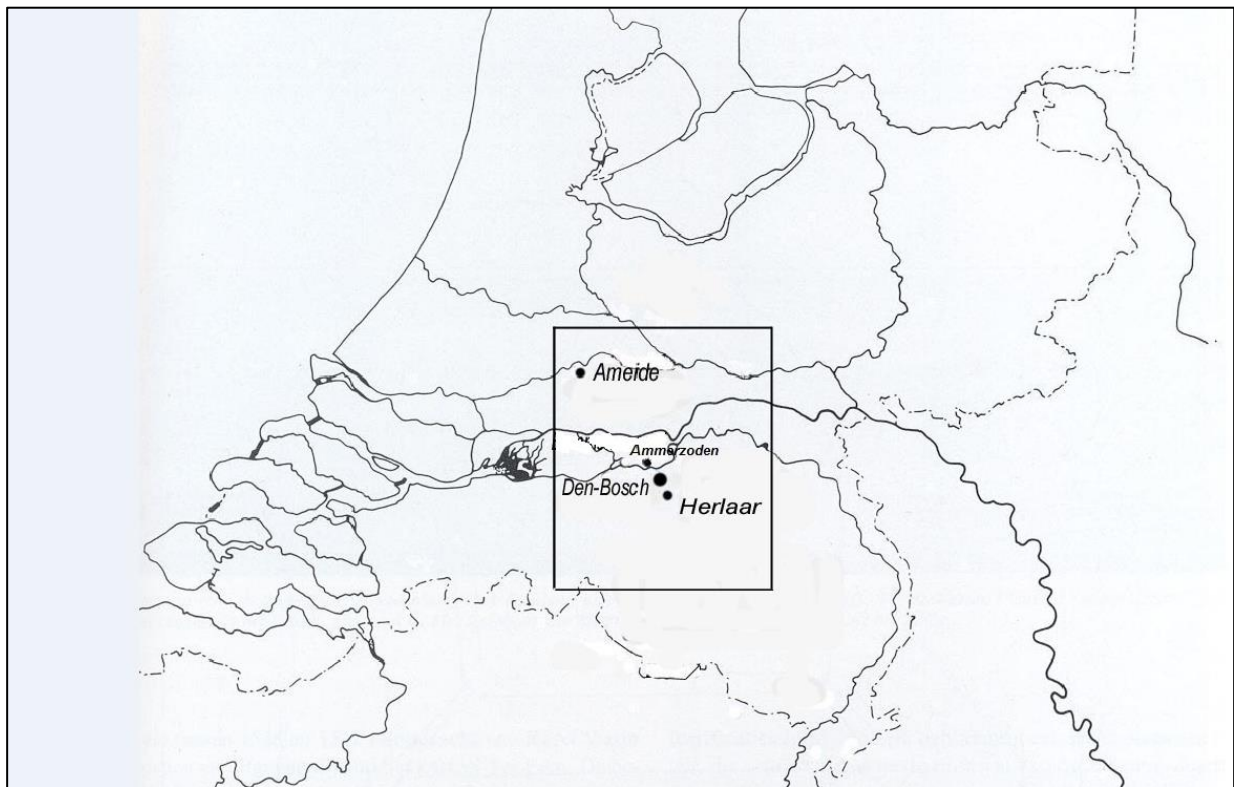
Het is de combinatie van een vrijwel niet beschreven middeleeuws adellijk geslacht met een hoge sociale status en met imposante huizen in landsheerlijke grensgebieden als domicilie dat de Herlaars voor onderzoek zo interessant maakt. Uit eliteonderzoek is gebleken dat het belangwekkende van een geslacht niet zozeer ligt in de (eventuele) grote figuren die het heeft groot gebracht of een spectaculaire rol die het heeft gespeeld in de historische gebeurtenissen. Het is, zoals Schmidt dat noemt, juist de 'gewoonheid' binnen het milieu waarin een geslacht opereerde en de continuering van haar maatschappelijke positie, die niet uniek was, dat er toe doet.¹⁴ De sociaal-maatschappelijke groep waartoe een familie behoorde vormde ondanks de onderlinge verschillen een geheel.¹⁵ Dat bepaalt dat aard en ontwikkeling van een deel daarvan derhalve niet los te zien is van de groep en dat een onderzoek als dit daar een licht op werpt.

Wat van de Herlaars bekend is, roept vragen op, zoals waar was de sociaal hoge status van de Herlaars op gebaseerd? In hoeverre speelden verwantschappen met andere geslachten een rol bij het verwerven van status en bezit? Waaruit bestond het prestige dat zich, vooral in de 14de eeuw, manifesteerde? Hoe profileerden de Herlaars zich in het landsheerlijke krachtenspel? Waaruit bestond hun bezit en hoe verliep de opvolging en ontwikkeling van die materiële basis? Welke huizen bezaten de Herlaars en hoe zagen die er uit? Is er een relatie tussen de huizen en het prestige van de Herlaars? Was de politiek-geografische positie in de grensgebieden van belang voor het verwerven en behouden van de heerlijkheden, de huizen en de macht? Waren de Herlaars erop uit een groot territorium op te bouwen? Al die vragen kunnen samengebracht worden tot de centrale vraagstelling voor dit onderzoek: *hoe hebben de Herlaars hun positie in het Midden-Nederlandse rivierengebied verworven en gedurende lange tijd kunnen handhaven, en wat diende als basis van macht?*

Dit onderzoek beperkt zich tot de Herlaars die heer of vrouwe waren van heerlijkheden binnen het Midden-Nederlandse rivierengebied (afb. 1). Het tijds kader van dit onderzoek betreft de periode 1075-1400. Het eerste jaartal verwijst naar de vroegste vermelding van de naam Herlaar. Aan het einde van de 14de eeuw is van de positie en de macht van de Herlaars vrijwel niets over. Hoewel enkele telgen ook in de 15de eeuw nog heerlijkheden bezaten is de naam (Van) Herlaar in de bronnen dan vrijwel verdwenen. Vandaar dat het tijdvak van dit onderzoek omstreeks 1400 sluit.

¹⁴ Schmidt 1986, 10-11.

¹⁵ Het begrip 'familie' verwijst hier naar de ruime kring van bloed- en aanverwanten. (Zie, Zwaan 1993, 24 e.v.).

Afb. 1: Geografisch kader van het onderzoeksgebied

(tek. Auteur)

1.2 Opzet van het onderzoek

Bronnen

Dit onderzoek berust op een beperkt aantal oorspronkelijke vermeldingen. Er zijn grofweg een veertigtal uitgegeven bronnen waar een Herlaar, hetzij als oorkonder hetzij als getuige, in vermeld staat. Wat dat betreft komt deze studie overeen met die van Coldewey en Tschuschke. Het ontbreken van bronnen voor (adels)onderzoek in de gestelde periode is volgens Tschuschke een algemeen probleem.¹⁶ Er is van de Herlaars geen familiearchief waarin stukken bewaard zijn gebleven. Huisarchieven van de diverse heerlijkheden waar de Herlaars eens het huis en de hoge jurisdictie bezaten ontbreken eveneens. Er is één uitzondering, het archief van het huis Ammersoyen. Dat berust in het Gelders Archief in Arnhem. Helaas dateert in dat huisarchief het oudste stuk uit 1424. Voor gegevens vóór 1424 verwijst

¹⁶ Tschuschke 2007, 19 e.v. Er zijn wat dat betreft echter grote regionale verschillen. Croenen kon zich voor gegevens van de Berthouts wel baseren op vele (ongepubliceerde) bronnen. Hij stelde zich ten doel die in zijn studie een speciale plaats te geven (Croenen 2003, 19) en heeft daarnaast ook een groot aantal stukken in een bronnenuitgave verwerkt (Croenen (ed.) 2006). Zie bijvoorbeeld ook de studie van Nieus over de graven van Saint-Pol 1000-1300. Nieus beschikte voor zijn onderzoek over meer dan 400 documenten vóór 1300 (Nieus 2005, 19). Hij heeft die, zoals Croenen, ook uitgegeven in een bronnenuitgave (Nieus 2008).

Slicher van Bath, die het archief inventariseerde, naar Nijhoff's *Gedenkwaardigheden*.¹⁷ Dit onderzoek is daarom vooral gebaseerd op bronnenpublicaties zoals oorkondenboeken, kronieken, repertoria van lenen en leenboeken van de landsheren. Daarnaast is de mogelijkheid van het raadplegen van de door archiefdiensten ontsloten andere bronnen via het internet ten volle benut.

Bijzonder aan dit onderzoek is dat de huizen van de Herlaars niet louter als bezit beschreven worden, zoals in andere adelsstudies, maar dat die ook als 'bronnen' gebruikt worden. In het kastelenonderzoek is de traditionele strikt militair-functionele zienswijze op de architectuur naar de achtergrond verdwenen. Wat overigens niet wil zeggen dat een kasteel geen strategische waarde of defensieve functie kan hebben,¹⁸ die moet dan echter vooral gezocht worden in een meer dan lokaal (landsheerlijk) belang. De huidige algemeen heersende opvatting is dat de bouwstijl van een kasteel in de eerste plaats een uiting is van de rijkdom en de macht van de bouwheer.¹⁹ Vanuit die optiek ligt de verklaring voor de morfologie van kasteel Ammersoyen en de andere huizen van de Herlaars dus niet in een (veronderstelde) militaire context maar in de sociaal-economische en sociaal-politieke positie van de opdrachtgever. Het reconstrueren van de plattegrond, morfologie en/of architectuur van de huizen in de onderzoeksperiode is dus noodzakelijk om de symboliek van macht en aanzien te herleiden. Daaruit volgt de vraag of het mogelijk is dat een telg van de Herlaars voldoende macht, rijkdom en sociaal aanzien bezat om als bouwheer van het huis te gelden? Een studie zoals deze, waarbij de eigentijdse (gereconstrueerde) architectuur van een gebouw als symbool van macht en aanzien mede dient om de bouwheer te herleiden of diens status te onderzoeken, is tot nu toe nog niet gepresenteerd, ook niet in de buitenlandse adels- of kastelenliteratuur.

Het maatschappelijk vermogen

Hoewel de formele machtsstructuren in de middeleeuwen (veelal) duidelijk zijn, wie bezat welk legitiem gezag (heerlijkheid), wil dat niet zeggen dat daarmee ook de macht die een individu kon uitoefenen bekend is. Volgens politiek wetenschapper Tromp is het begrip 'macht' in de spreektaal een dubbelzinnig begrip. Het kan zowel verwijzen naar machtsuitoefening als naar het vermogen daartoe.²⁰ Tromp maakt een onderscheid tussen een viertal verschillende vormen van machtsuitoefening: geweld, manipulatie, overtuigingskracht en gezag.²¹ Daarvan is macht in de vorm van geweld en gezag in de bronnen soms te achterhalen, manipulatie en overtuigingskracht daarentegen vrijwel niet. Om het begrip macht in de geschiedenis van de middeleeuwen te kunnen gebruiken verwijst Bijsterveld naar een andere opvatting over macht, namelijk die van de socioloog M. Mann.²² In zijn boek *The sources of Social Power* maakt Mann een onderscheid tussen ideologische, economische, militaire en politieke macht.²³ Bijsterveld stelt voor om aan die vier vormen van macht een vijfde toe te voegen, sociale macht. Het model van Mann biedt volgens Bijsterveld een goed handvat om concrete machtsbronnen en

¹⁷ Slicher van Bath s.d., 1.

¹⁸ De vroege burchten (motten) die Alpertus van Metz beschrijft hadden vooral een defensieve functie (Van Rij & Abulafia 1980, 44-47).

¹⁹ Zie bijvoorbeeld Zeune 1997, m.n. 42-52; Schmitt 2009, 59-70; Liddiard 2005, m.n. 122 e.v. De revisie van het (Engelse) onderzoek van het kasteel, van (militair) functioneel object naar een symbool van status en macht, is goed verwoord in de studie van Liddiard. Zie voor het kasteel als symbool of icoon in een culturele context, Wheatley 2004, 19-45 en Grebe 2010, 22-25.

²⁰ Tromp 2007, 154.

²¹ Tromp 2007, 151 e.v.

²² Bijsterveld 2014, 228-230; Bijsterveld 2015, 209-210.

²³ Mann 1986, 2 e.v.

machtsposities waaraan magnaten en aristocraten hun gezag ontleenden te onderzoeken.²⁴ De basis daarvan berust echter op de reconstructie van het sociale netwerk. Het onderhouden van extensieve netwerkrelaties behoorde volgens Moes tot de conventies van de 19de-eeuwse aristocratie om de overhand te houden. Het was nodig om de positie in de sociale structuur te handhaven.²⁵ Dat was voor de middeleeuwse elite waarschijnlijk niet anders.

Studies over politiek-maatschappelijke elites maken vaak gebruik van het begrip ‘sociaal netwerk’. Boissevain beschouwt het sociaal netwerk als een bron van relaties welke gebruikt wordt om doelen te bereiken.²⁶ Hij beschrijft hoe een sociaal netwerk druk uitoefent op een individu, en hoe dat diens gedrag beïnvloedt. Tegelijkertijd heeft elk individu in het netwerk ook invloed op de anderen. Vanuit het individu bezien bestaat een sociaal netwerk uit verschillende ‘zones’. De eerste zone is die van de directe contacten. Die contacten hebben weer eigen connecties, zogezegd ‘de vrienden van de vrienden’. Die vormen de tweede zone. Dat patroon herhaalt zich. Aan de hand van gedefinieerde interactionele en structurele criteria zijn de relaties te berekenen waardoor het mogelijk is de positie van personen binnen een netwerk met elkaar te vergelijken.²⁷ Maar hoe eenduidig is een netwerk? Ter Braake hanteert in zijn studie over de ambtenaren bij het Hof van Holland een viertal te onderscheiden vormen van netwerken: verwantschap, patronage, vriendschap en groepssolidariteit.²⁸ Natuurlijk kan een sociale relatie tussen individuen tegelijkertijd uit verschillende van die soorten netwerken bestaan.

Om de verschillende krachten en onderscheidende groepen in beeld te brengen wordt conform bovenstaande in veel elite-studies de netwerkanalyse gebruikt.²⁹ Welke contacten waren er, waar stoelde dat contact op, was er een hiërarchische basis (patronage) of stoelden de contacten op gelijkwaardigheid (vriendschap), wat waren de doelen, welke functies werden bezet, voor welke periode en door welke personen/families, enz. Een netwerkanalyse concentreert zich niet op personen maar op de verbindingen daartussen. Het is een uitbreiding van de positiemethode welke strikt inventariseert welke personen welke formele machtsposities bekleden. De positiemethode gaat uit van de vooronderstelling dat feitelijke macht en formele macht identiek zijn. Het gaat dan meer om het vermogen tot machtsuitoefening dan over het gebruik van de feitelijke macht.³⁰

Het maken van een goede netwerkanalyse blijkt voor de historicus echter alles behalve eenduidig en eenvoudig en vol met valkuilen.³¹ Ter Braake noemt netwerkonderzoek in de middeleeuwen dan ook een ‘gevaarlijke onderneming’.³² Afgezien van die waarschuwing is een netwerkanalyse voor dit onderzoek simpelweg niet mogelijk. Het bronnenmateriaal biedt daartoe onvoldoende gegevens. Niet alleen zijn de aard en omvang van de netwerken zelden bekend, ook de (in)formele gegevens van de netwerken ontbreken. Het onderscheid tussen de verschillende netwerken is niet te maken, hooguit valt

²⁴ Bijsterveld 2015, 207-240.

²⁵ Moes 2012, 37. Zie ook, McLean 2007, 1-34.

²⁶ Boissevain 1978, 27.

²⁷ Boissevain 1978, 28-48.

²⁸ Ter Braake 2007, 258.

²⁹ Zie voor het meten van macht, Tromp 2007, 201-230. Alle methoden die hij noemt, waaronder netwerkanalyse, zijn voor onderzoek in de middeleeuwen vrijwel niet toepasbaar.

³⁰ Tromp 2007, 220-223.

³¹ Van Steensel 2010, 280-282; McLean 2007, 1-34. Van Steensel noemt het empirisch onderbouwen van het bestaan en functioneren van sociale netwerken ‘geen sinecure’ (Van Steensel 2010, 281). McLean geeft een goed overzicht van het begrip sociaal netwerk en het gebruik daarvan in de historische literatuur. Hij is behoorlijk kritisch, ‘To sum up, network analysis has often fallen prey to an oversocialized and static conception of networks, treating network ties as simply constitutive of identities, without examining how they become constituted and how they are negotiated over time.’ (McLean 2007, 16).

³² Ter Braake 2007, 259.

enigszins, maar niet uitsluitend, op te maken met wie er relaties werden onderhouden. Het gebruik van macht en invloed in de groepen is niet te achterhalen.³³ Macht omvat meer dan het bezit van rechtspraak of het vermogen van het al dan niet legitiem uitoefenen van geweld. Daarom is macht wat dit onderzoek betreft hooguit in algemeenheden te beschrijven. Dat gevoegd bij het feit dat voor een gedegen analyse van het sociale netwerk het bronnenmateriaal ontbreekt, is de reden om voor dit onderzoek een andere benadering te kiezen.

Voor het beschrijven van de politiek-maatschappelijke positie van de Herlaars en hun vermogen die positie langdurig vast te houden en uit te breiden, wordt in dit onderzoek het begrip ‘maatschappelijk vermogen’ gehanteerd. Dat begrip verenigt namelijk de eenheid van de macht en de machtsbron. Het laat daarbij open ‘wat’ machtig geachte mensen vermogen. Dat is immers niet alleen moeilijk te objectiveren, maar wijzigt bovendien ook met de maatschappelijke verhoudingen in de tijd.³⁴ Schmidt introduceert de term maatschappelijk vermogen in zijn historisch-sociologisch onderzoek naar het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950 *Om de eer van de familie*.³⁵ Het blijkt voor adels/eliteonderzoek van een bepaalde familie, over een langere periode, een goed bruikbaar handvat.³⁶ Schmidt splitst het maatschappelijk vermogen uit in een drietal componenten: een sociaal-economisch, een sociaal-politiek en een sociaal-cultureel deel. Het voorvoegsel ‘sociaal’ geeft aan dat in deze sferen een wijdsvertakt netwerk van invloedrijke relaties de familie ten dienste stond (hun sociaal vermogen).³⁷ Dit onderzoek volgt die opzet enigszins want er zijn met betrekking tot de studie van Schmidt wel enkele belangrijke kanttekeningen.

Ten eerste zijn de Herlaars in het Midden Nederlandse rivierengebied strikt genomen niet te beschouwen als de telgen van één geslacht, in de betekenis van een samenstelling van patrilineaire opvolgers.³⁸ De mannelijke erfopvolging wordt bij de Herlaars zowel in de 13de als in de 14de eeuw namelijk doorbroken. Dan geven erfdochters niet alleen het (voor)ouderlijk bezit aan hun kinderen door maar - heel opmerkelijk - ook de naam Herlaar. De kinderen hanteren niet de geslachtsnaam van de vader maar die van hun moeder. Niet minder belangrijk is echter dat de onderzoeksperiode een geheel andere betreft. Dat heeft voor dit onderzoek zeker gevolgen. Zo ontbreken in middeleeuwse bronnen gegevens om de takken en loten aan de stamboom (met hun partners) goed te positioneren. Er zijn evenmin gegevens voor het kwantificeren van de waarde van het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars. Niettemin biedt het model dat Schmidt hanteert wel degelijk een goed handvat en een leidraad om de Herlaars in de tijd te beschrijven. Het geeft namelijk de mogelijkheid om met gelijkwaardige beperkte bronnen de politiek-maatschappelijke positie van de telgen weer te geven en daarin een vermogensontwikkeling te onderscheiden zonder die specifiek te maken.

³³ Zie voor netwerkcriteria, Boissevain 1978, 28-48.

³⁴ Schmidt 1986, 10-11, m.n. 193-194.

³⁵ Schmidt 1986, 11 e.v. In de sociale wetenschap worden ook andere gelijksoortige theoretische uitgangspunten gehanteerd, zoals die van Bourdieu, Goffman en Weber. Zie hierover bijvoorbeeld, Moes 2012, 34-38; Melchers 2014, 14. Ik deel Schmidts voorkeur voor het begrip ‘vermogen’ in plaats van ‘kapitaal’ (Bourdieu) vanwege de connotatie van dat laatste. (Schmidt 1986, 193, noot 11).

³⁶ Schmidt 1987, 129-140.

³⁷ Schmidt 1986, 10-11.

³⁸ Schmidt 1986, 181. Zie ook, Crouch 2005, 99. Het begrip ‘familie’ is voor dit onderzoek niet bruikbaar, dat is veel te vaag. Schmidt definieert het (Nederlandse) begrip ‘familie’ als: ‘een meer hedengericht diffuus besef dat betrekking had op al diegenen die op de een of andere manier verwant en van belang waren voor de levende leden van een ‘geslacht’ (Schmidt 1986, 13).

Een geprivilegieerde sociale positie was voor een belangrijk deel gebaseerd op de grote welstand van de familie. Dat concludeert Moes althans voor de 19de-eeuwse aristocratie. De welstand werd via vererving doorgegeven aan volgende generaties wat voor de telgen een maatschappelijke voorsprong voor de toekomst bood.³⁹ Dat gold waarschijnlijk niet alleen voor aristocraten in de 19de eeuw, ook de edelen in de middeleeuwen gaven vermoedelijk de familieleden van kindsbeen af mee het maatschappelijk vermogen te behouden en mogelijk te vergroten. Voor het behouden van de positie waren al dan niet bewuste strategieën en conventies zoals de partnerkeuze in bepaalde kring (endogamie/homogamie) en de *primogenituur*.⁴⁰ Uit de studie van Schmidt blijkt dat wat de erfgenamen hadden, behielden of verloren, vooral afhing van de ontwikkelingen in een brede maatschappelijke context. Die kon met elke generatie wijzigen. In het algemeen, zo stelt Schmidt, verschaftte het patrilineair familieconcept voor de familieleden oriëntatie en inspiratie. De mannelijke telgen hadden het als taak het ‘wij-beeld’ van de aanzienlijke mannen wat aan hen was voorafgegaan voort te zetten.⁴¹ Die rol was zoals gezegd bij de Herlaars niet alleen weggelegd voor de mannelijke nazaten. De gedachte van Lieven is dan ook zeker het overwegen waard. Hij wijst erop het begrip ‘geslacht’ te hanteren als een ‘organisatieprincipe van heerschappij’ waarbij de biologische verwantschap niet doorslaggevend is. Geslacht verwijst dan naar een cultureel overgedragen structuur tot de macht welke niet verwisseld mag worden met de ‘reële’ agnatische en cognatische verwantschap.⁴²

Kerndelen

Het onderzoeken en beschrijven van de sociaal-politieke, sociaal-economische en sociaal-culturele vermogensontwikkeling van de Herlaars moet leiden naar het antwoord op de centrale vraag, hoe hebben de Herlaars hun positie in het Midden-Nederlandse rivierengebied verworven en gedurende lange tijd kunnen handhaven, en wat diende als basis van hun macht? Het onderzoek begint met een introductie van terminologische en conceptuele aard als achtergrond van de tijd (hfst. 2). Het beschrijft in het kort de positie van de sociale groep waar de Herlaars deel van uitmaakten, de adel of *nobiles*, binnen de verschillende landsheerlijkheden. Daarna komt meer algemeen *lineage* (afkomst) aan bod. *Lineage* was een randvoorwaarde om tot de elite te behoren. Ten slotte komt de band tussen burcht en naamgeving aan bod, die waren vanaf de 11de eeuw vaak identiek. Het onderzoek vervolgt met een drietal kerndelen, te weten: de geschiedenis van de Herlaars met hun contacten, netwerken en machtsposities oftewel het sociaal-politieke en sociaal-cultureel vermogen (hfst. 3); de rijkdom en macht van de telgen in de vorm van het bezit aan goederen en rechten, het sociaal-economisch vermogen (hfst. 4); en het huizenbezit als onderdeel van het sociaal-cultureel vermogen (hfst. 5). Het afzonderlijk beschrijven van die drie elementen heeft het voordeel dat alle aandacht en noodzakelijke uitleg gericht is op dat specifieke onderwerp. Een nadeel is dat het zo nu en dan noodzakelijkerwijs tot herhaling van gegevens leidt, wie was genoemde ook alweer? Dat weegt echter niet op tegen de verwarring die door de herhaling van namen zou ontstaan bij een louter chronologische aanpak. De werkwijze voert bovendien als vanzelf naar de slotbeschouwing, waar de verschillende delen worden samengevat en samengevoegd tot de conclusie, het antwoord op de centrale vraag.

³⁹ Moes 2012, 21.

⁴⁰ Schmidt 1986, 11. Duijvendak & de Jong merken terecht op dat die gedachte, dat elites er alles aan zullen doen om hun positie te behouden, een veronderstelling is (Duijvendak & de Jong 1993, 10).

⁴¹ Schmidt 1986, 13.

⁴² Lieven 2014, 299, 310.

In het eerste kerndeel staat het sociaal-politiek vermogen en in wat mindere mate ook het sociaal-cultureel vermogen van de Herlaars centraal. Voor de elite, dat wil zeggen de machtselite die op basis van legitiem gezag politiek-militaire en bestuurlijke macht uitoefende, was continuering van haar maatschappelijke positie van belang.⁴³ Om te onderzoeken wat de Herlaars aan macht en status bezaten is het nodig dat van alle (voor)ouders te beschrijven, daar ligt immers de basis die telkens werd doorgegeven. De genealogie van de Herlaars is door de verschillende publicaties in hoofdlijnen wel enigszins bekend, desondanks verdient de erfopvolging vanwege hiaten en foutieve interpretaties aanvulling en correctie.

Het aantal vermeldingen van de naam Herlaar in charters en oorkonden is beperkt, zelfs indien de 14de-eeuwse bronnen worden meegeteld. Een vermelding is bovendien alleen bruikbaar indien de verwantschapsbetrekking met de Herlaars van dit onderzoek duidelijk is. Dat geldt ook voor die in de literatuur. Dat wil zeggen dat op basis van een betrouwbare brontekst de naam te herleiden of te verifiëren is. Bovendien moet een verband tussen de genealogie van de Herlaars en de sociaalhistorische context waarbinnen de opeenvolging van generaties zich voltrok aantoonbaar zijn. In deze studie zijn de Herlaars die in (genealogische) publicaties zonder bronvermelding staan genoemd weliswaar opgenomen in voetnoten, maar zij worden verder buiten beschouwing gelaten. Zelfs indien een brontekst beschikbaar is, valt nog niet altijd de verwantschap te traceren. De familiebetrekking of de inhoud van de ‘*kinship roles*’ zoals vader, broer, schoonzoon, staat in de bron veelal niet beschreven, of/en de naam van de persoon ontbreekt in andere bronnen. Met het in acht nemen van genoemde beperkingen resulteerde de zoektocht in een (niet patrilineaire) stamboom zoals die in bijlage 1 is opgenomen. Dit onderzoek volgt die lijnen.

Een gevolg van de opgelegde restricties is dat de beschrijving zich vooral richt op de erven van het kernbezit. Veelal is dat de oudste zoon, de ‘*primogenitus*’, maar soms ook een erfdochter. Broers en zussen, zo daar *überhaupt* gegevens van zijn, komen alleen aan de orde indien zij voor het beeld van het maatschappelijk vermogen van belang zijn. In dit onderzoek wordt Dirk van Herlaar (ca. 1085), de eerste bekende vermelding van de naam Herlaar, beschouwd als voorouder van de Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Tot aan het midden van de 13de eeuw is het indelen van de Herlaars in generaties niet mogelijk. Dit om de eenvoudige reden dat pas vanaf het eerste kwart van de 13de eeuw noteringen van de ‘*kinship role*’ bekend zijn. Dan verschijnen twee zonen van een (vermoedelijke) erfdochter, Petronella (1227-1235): Dirk (1235-1282) en Godfried (1235-1270). Dirk en zijn erfopvolgers verwerven en behouden heerlijkheden in het Midden-Nederlandse rivierengebied, zij staan in deze studie centraal. Dirks jongere broer Godfried houdt rechten en goederen in Herenthout, nabij Antwerpen.⁴⁴ Hij en zijn nazaten vallen buiten het bestek van dit onderzoek.

Dirk, die zijn domicilie van Herlaar naar Ameide verplaatst, en zijn nazaten, die hoge heerlijkheden in en nabij de Bommelerwaard verwerven, houden vast aan de naam Herlaar. Dat ook als er met het stamgebied geheel geen band meer is. Zij tonen daarmee een gevoel en besef van de *lineage*. In de traditie van het naamgeven gaat zowel de structuur van de familiebetrekkingen alsook de beleving van de verwantschap schuil.⁴⁵ De nazaten brengen de continuïteit van het geslacht symbolisch tot uitdrukking door het dragen van de toenaam, de voornaamgeving en het hanteren van het

⁴³ Zie voor het begrip ‘elite’, Duijvendak & de Jong 1993, m.n. 8-10; Hoppenbrouwers 2000, 5-13.

⁴⁴ Het gemeentewapen van die plaats toont Sint Pieter met het wapenschild van Van Herlaar (Viaene-Awouters & Warlop 2002, 416-417).

⁴⁵ Zie over vormen en normen van naamgeving, Hoppenbrouwers 1992, 123-138.

familiewapen.⁴⁶ Dat doen Godfried en zijn nazaten overigens ook, zij continueren tot in de 14de eeuw eveneens de toenaam ‘Herlaar’.

Het dragen van die naam is des te opmerkelijker omdat de familietak van Dirk al na twee generaties in mannelijke lijn uitsterft (1305). Het bezit, de naam en het wapen vererven dan (wederom) via een erfdochter, Aleid. Het zijn vooral haar zonen - er zijn geen dochters bekend - en hun nazaten die in de 14de-eeuwse bronnen als (Van) Herlaar opgenomen staan. Zij verwerven in de Bommelerwaard en directe omgeving hoge heerlijkheden en een complex aan in leen uitgegeven heerlijkheden en rechten. Daardoor ontstaat in de 14de eeuw een concentratie van bezit van de Herlaars, telgen uit één gezin, in een duidelijk herkenbare en af te bakenen regio. De zonen van Aleid dragen niet de achternaam van hun vader (Van Loon), zij noemen zich naar hun moeder, Van Herlaar. Het wapenschild dat zij hanteren verwijst wel naar beide ouders. Het alliantiewapen is gedeeld in kwartieren met op twee velden de afbeelding van de Herlaars en op de andere twee dat van Van Loon. Omdat er verschillende 14de-eeuwse loten aan de stamboom verschijnen is er voor gekozen vanaf dat moment de genealogie chronologisch-thematisch, per heerlijkheid, te beschrijven. Het onderzoek volgt dan van Aleids zonen de nazaten tot aan de 15de eeuw.

Het eerste kerndeel geeft behalve een beschrijving van de (erf)opvolging ook een beeld van het optreden van de verschillende nazaten in adelscoalities en verwantschapsverbanden van ‘*maghen, vriende ende helpers*’. Vooral in de 14de eeuw, als er Herlaars zowel aan het Hollandse hof als het Gelderse hof verblijven, geven zij door de keuze van de coalitie, alliantie of partij een politiek statement af.⁴⁷ Zij tonen daarmee tevens een beeld van de netwerken waarin zij opereerden. Het is zoals gezegd echter niet mogelijk de verschillende soorten van die netwerken zoals verwantschap, vriendschap, patronage en groepssolidariteit, te onderscheiden.

De keuze van de partner was van belang, dat behoorde tot de strategieën voor het behoud van of verwerven van aanzien en het bezit.⁴⁸ Helaas zijn de namen van de partners tot aan de 14de eeuw vrijwel niet bekend. In de 14de-eeuwse bronnen staan de geparenteerde geslachten vaker, maar niet altijd, wel genoemd. Het zijn namen die binnen de eigen sociale groep passen, wat wijst op endogamie/homogamie. Al bevestigt dat dan weliswaar de sociale status verdere aanvullende informatie over de inbreng van de partners op het maatschappelijk vermogen ontbreekt.

Het tweede kerndeel beschrijft het sociaal-economisch vermogen: het eigen bezit, het leenbezit en de in leen uitgegeven percelen land, tienden, huizen, gerechtsheerlijkheden en annexe rechten. Door dat bezit nauwgezet te onderzoeken - waaruit bestond het en waar lag het? - ontstaat een indruk van de rijkdom en de materiële basis van de macht van de Herlaars. De positie van edelen in de sociale hiërarchie had alles te maken met de aard van het (goederen)bezit.⁴⁹ Dit deel beschrijft het familiefortuin dan ook zo

⁴⁶ Van Steensel 2012, 33.

⁴⁷ Bewust wordt hier gekozen voor het begrip ‘partij’ en niet voor factie. Er is namelijk een verschil tussen die beide begrippen. Een factie is een maatschappelijke groep met gemeenschappelijke belangen en gelijkgestelde doelstellingen van plaatselijke machthebbers voor een lokale zaak. Bij facties was de familiale solidariteit van belang, zoals ook bij de bondgenootschappen. Een partij daarentegen is een politieke groepering die zo groot mogelijke groepen van de bevolking bij de politiek van het hele land wil betrekken. Bij een partij ontbreekt de lokale context als doel. Daardoor is er een theoretisch onderscheid te maken tussen partij en factie. Brokken stelt terecht dat de grens tussen die belangengroeperingen in de middeleeuwen moeilijk te trekken is (Brokken 1982, 206). Welbeschouwd kwamen vanwege het ontbreken van een lokale context facties onder de adel, in tegenstelling tot bij het stedelijk patriciaat, niet voor (Brands 1996, 100-102).

⁴⁸ Moes 2012, 31.

⁴⁹ Janse & Van Gent 2001, 7.

gedetailleerd mogelijk. Het gaat echter niet in op kwantitatieve economische gegevens van de goederen en rechten zoals de inkomsten aan cijzen, verpachtingen en tolleren. Dat valt door gebrek aan bronnen buiten het bestek van deze studie.

Het sociaal-economisch kapitaal van de Herlaars laat zich beschrijven naar tijd en regio. Als eerste is er het vroege bezit waarvan de heerlijkheid Herlaar de kern vormde. In 1315 wordt dat kernbezit, de gerechtsheerlijkheid en de huizen van Herlaar, verkocht en opgedragen aan de bisschop van Luik. Vanzelfsprekend komt dan ook de vraag aan de orde of het wel juist is de Herlaars als leenmannen van Luik te zien. In menig artikel wordt dat voetstoots aangenomen en geuit. De positie van de Herlaars als voogden voor een kerkelijk instituut was van grote invloed op, en daardoor een graadmeter voor, het maatschappelijk vermogen. Verder komt in dit deel het mogelijk door de Herlaars in leen uitgegeven bezit aan de orde. Op basis van een eenvoudige selectie worden de lenen uit het leenboek geïnventariseerd. Dan blijkt al snel dat het vermoedelijk vóór 1315 in leen uitgegeven bezit beperkt was. Het leenhof als geheel komt ook aan bod. Spierings heeft namelijk een bijzondere kijk op het leenhof van Herlaar. Zij ziet het leenhof als één leen van de bisschop. De vraag is of het beeld dat zij schets ook van toepassing is voor de middeleeuwse situatie. De verkoop van het kernbezit in 1315 en het verhef van bezit in Herlaar nadien vormt een gordiaanse knoop van claims en rechten. Wie bezat wat?

In de daaropvolgende paragrafen verschuift de focus van Herlaar (1100-1315) naar Ameide aan de Lek (1250-1400). Ameide ligt aan de rand van wat genoemd wordt de 'grote ontginning'. De aandacht richt zich op de ontginning van het 'land van Ameide' en de stadsvorming van Ameide. Daarna volgt een uitgebreide beschrijving van de lenen van Ameide. Vanuit geografisch oogpunt valt een driedeling te maken tussen het in leen uitgegeven bezit rondom Ameide, de lenen in de Bommelerwaard of daar nabij, en de (ver) buiten die regio's gelokaliseerde lenen. Pas in de 14de eeuw verschijnen Herlaars als bezitters van een omvangrijk complex van in leen uitgegeven goederen en rechten in het rivierengebied, in het bijzonder de Bommelerwaard. Hoe kwamen zij aan dat bezit? De historische context, de beschreven lenen en het maatschappelijk vermogen van de Herlaars bieden aanwijzingen om het verwerven van dat aanzienlijk bezit te verklaren, en daarmee een hiaat in de bezitsgeschiedenis te dichten. Ten slotte beschrijft dit hoofdstuk de 14de-eeuwse heerlijkheden in het rivierengebied die de Herlaars zelf hielden. Het betreft het eigen bezit van de hoge heerlijkheid van Ammersoyen en de in leen ontvangen hoge heerlijkheden van Poederoyen en Empel-Meerwijk. Ook de hoge heerlijkheid van Bokhoven, eens eigen bezit van de Herlaars, komt daarbij kort aan bod.

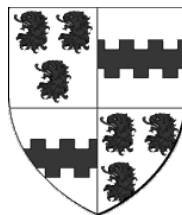
In het derde kerndeel (hfst. 5) staan de huizen van de Herlaars, de kastelen, centraal. De gegevens van de Herlaars en de geschiedenis van hun bezit (hfst. 3 en 4) geven een indruk van de macht, de status en het prestige die zij bezaten, de huizen bepaalden het beeld daarvan voor de buitenwereld. De huizen vormden een essentieel onderdeel van het adellijk bezit, dat komt in elke kastelen- of adelsstudie naar voren. Vreemd genoeg is er geen enkele studie waarin het huis in relatie tot de (bouw)heer, diens sociale status en diens bezit nauwgezet beschreven wordt.⁵⁰ Dit kerndeel voorkomt in dit onderzoek die omissie. Om te voldoen is het feitelijk noodzakelijk een reconstructie van de huizen van de Herlaars naar het vroegste bouwconcept te maken. Alleen dat kan immers een enigszins reële en betrouwbare indruk geven van de eigentijdse architectuur/morfologie van de huizen waarvan de Herlaars opdrachtgevers waren, dan wel die welke zij bewoonden (hetzij als eigen bezit hetzij als leen).

⁵⁰ Een voorbeeldstudie van kastelen in relatie tot hun *functie* in de politieke en administratieve ontwikkeling van een landsheer is er wel, zie bijvoorbeeld Janssen 1977, 135-157.

Het gereconstrueerde bouwconcept wordt getoetst aan de chrono-typologie van Janssen. In zijn bijdrage aan de bundel *1000 jaar kastelen in Nederland* introduceerde Janssen het model van de chrono-typologie. Het model, zie bijlage 2, geeft een schematisch overzicht van de in de middeleeuwen voorkomende kasteeltypen, de status van de bouwheren en de perioden waarin de nieuwbouw van het bouwconcept plaatsvond.⁵¹ Dat de chrono-typologie een goed handvat geeft voor het kastelenonderzoek is intussen al bewezen.⁵²

Schriftelijke vermeldingen, kasteeltekeningen en/of rapporten van archeologisch onderzoek vormen de bronnen voor de reconstructies. Er zijn geen rapporten van uitvoerig bouwhistorisch onderzoek, want behoudens Ammersoyen zijn er geen bovengrondse restanten van de huizen van de Herlaars. Ammersoyen is in Nederland een van de best bewaarde middeleeuwse huizen van de hoge adel. Daardoor zijn er voldoende gegevens van dat huis voorhanden om een nauwgezet beeld van het bouwconcept en de morfologische ontwikkeling te kunnen geven. Bovendien is het, uitgaande van de huidige toestand, ook mogelijk van dit huis de structuur van de ruimten, de ruimtelijke indeling en de interne circulatie te onderzoeken.⁵³ Dat geeft een indruk van de uitstraling van het gebouw. Uiteindelijk is het dan mogelijk naar het uitgangspunt van dit onderzoek terug te keren: kan een Herlaar de bouwheer van Ammersoyen zijn geweest? Met het beantwoorden van die vraag, de vraag waar dit onderzoek oorspronkelijk mee begon, sluit dit hoofdstuk. De uitkomst is verrassend want het geeft een ander beeld over het ontstaan van Ammersoyen dan in de huidige theorieën over vierkante kastelen in de Nederlanden geopperd wordt.

De slotbeschouwing bestaat uit een samenvatting van de verschillende delen van het maatschappelijk vermogen van de Herlaars. Het ‘besluit’ keert terug naar het uitgangspunt en geeft een antwoord op de centrale vraag.

⁵¹ Janssen 1996, 17-18.

⁵² Gruben 2012a, 145-161.

⁵³ De gedachte, in de literatuur omschreven als ‘the social logic of space’, is dat er een herkenbare relatie bestaat tussen ruimten en sociale statuur. ‘A building may [...] be defined abstractly as a certain ordering of categories, to which is added a certain system of controls, the two conjointly constructing an interface between the inhabitants of the social knowledge embedded in the categories and the visitors whose relations with them are controlled by the building. All buildings of whatever kind, have this abstract structure in common.’ (Hillier & Hanson 1984, 147). Die relatie kan met een *access analysis diagram* zichtbaar gemaakt worden (zie voor Ammersoyen, Orsel 2012, 176). Met behulp daarvan is het mogelijk op empirische wijze de sociale ordening van ruimten te onderzoeken. De theorie is vooral bekend geworden door de studie van Hillier & Hanson 1984 en die van Hanson 1998. Zie voor een specifieke toepassing daarvan voor kastelen bijvoorbeeld, Mol, 2012.